

РЕЦЕНЗІЇ

НЕРЕАЛІЗОВАНИЙ ПРОЄКТ АЛЬТЕРНАТИВНОЇ УКРАЇНИ

Смотрицький Мелетій, архієпископ. Апологія паломництва до східних країв. Архієп. Ігор Ісіченко, авторський проєкт, передмова, коментарі, примітки; Ростислав Паранько, переклад зі старопольської. Харків: Акта, 2020. 608 с.

Свою «Апологію паломництва до східних країв» Мелетій Смотрицький написав у той період між Берестейською унією 1596 року та Переяславською радою 1654 року, який ми дедалі виразніше усвідомлюємо не лише формотворчим для ранньомодерного українського проєкту, а й таким, що узалежнив вибір історичного шляху ренесансно-барокової « нової Русі ». Як відомо, шальки культурно-історичних терезів гойднулись у бік козацького православно-московського вибору та відповідної моделі української ідентичності. І не менш відомо, на жаль, що наслідки такого обраного цивілізаційного проступання Україна і досі скроплює кров'ю на Донбасі й не тільки...

Нововиданий — перший — переклад сучасною українською мовою «Апології...» Мелетія Смотрицького яскраво демонструє, що були інтелектуально-культурні сили та соціальні кола і їх харизматичні представники, які пропонували та просували іншу — проєвропейську сарматсько-шляхетську — модель ранньомодерної української ідентичності. Завдяки харківському видавництву «Акта», авторові проєкту цього видання, творцю передмови, коментарів і приміток архієпископу Ігореві Ісіченку, а також перекладачеві Ростиславу Паранькові, до читача нарешті прийшов текст, про який більшість допитливих чула, однак прочитати ледве чи мала змогу.

«Апологія...» — твір зрілого автора, котрий гостро критикує зокрема й себе самого як творця «Треносу...», — не тільки не уймає чести Смотрицькому, а й навпаки підносить його в очах читача: як інтелектуала, здатного переосмислювати власні погляди; як богослова, спроможного тверезо аналізувати тексти своїх попередників і сучасників; як політичного мислителя, котрий чи не першим у нашій історії збагнув руйнівні для етносу наслідки конфесійної роздробленості (його прагнення «щоб не було дві Русі» стосувалося не територіальної, а саме ментальної роздвоєності); врешті, як барокового письменника, якому спершу випало прибирати собі літературну маску (Геофіл Ортолог як вигаданий автор «Треносу...»), а відтак рішуче її здирати й розвінчувати.

Загалом тему «Мелетій Смотрицький у контексті I половини XVII ст.» вже в новому тисячолітті монографічно розгортали С. Бабич і П. Краюк, їй значною мірою було присвячено збірник «Біля джерел українського бароко» (один із випусків проєкту «Львівська медієвістика»), а наразі її довершує рецензоване видання «Апології...». Вступний текст архієпископа Ігоря Ісиченка до нововиданої книги охоплює 130 сторінок, і його цілком можна трактувати як повноцінну монографію про поетику трансформації «Апології...». Владика виокремив найважливіші та найскладніші аспекти рецепції цього твору впродовж століть; спробував увійти в біографічний контекст автора «Апології...», пов'язаний із його походженням, формуванням його історичної, політичної та церковної свідомості; здійснив болісне занурення в поступове самотнішання Мелетія Смотрицького, викликане передовсім його впевненістю в істинності власних принципів та ідей, а також блискуче проаналізував літературне обличчя барокової «Апології...».

У процесі такого всебічного аналізу, зокрема, точно та влучно визначено причини «вельми критичного ставлення» до Мелетія Смотрицького «в патріотичному сегменті української гуманітаристики поза унійним середовищем» (с. 28); звернено увагу читача на сарматсько-середньовічний аспект його самопочуття в контексті подій відновлення православної Київської митрополії 1620 року та після них, слушно акцентовано вищу вагу в тогочасному суспільстві станової свідомості і солідарності, ніж національної чи етнічної (с. 48). На думку архієпископа Ігоря Ісиченка, з-поміж низки причин, які спонукали Смотрицького до мандрів, «безперечний пріоритет» належав «побожному намірові здійснити прощу в Святу Землю» (с. 54). Щодо «визначальної антиномії» для задуму «Апології...» висловлено оригінальну версію про тодішній стан Мелетія Смотрицького, який досить категорично названо «ситуацією внутрішньої роздвоєності», причина якої — неможливість еклезіально «сумістити відданість сарматській вітчизні й руйнівну співпрацю з її ворогами», себто насамперед із Османською імперією. Водночас дуже важливою тезою видається спостереження про те, що «джерела кризи візантійського Сходу в очах Смотрицького незвідні до турецького гноблення. Вони відкриваються в психології ексклюзивності, в самовдоволеній впевненості у власних перевагах над рештою християнського світу» (с. 68).

У структурі передмови-монографії та в переході від параграфу «На камені Петра» до підрозділу «Парадокси алієнізації» владика Ігор (Ісиченко) поміж рядками протягує логічну нитку між взоруванням Мелетія Смотрицького на апостола Петра (у контексті набуття переконаності в непохитності — скелі — єдиного християнського престолу — Римського) та на апостола Павла (у контексті особистого переходу-прозріння від старого Савла до нового Павла). Так, вивіряючи своє рішення «головним апостолом діла» (Петром) і «головним апостолом слова» (Павлом), Смотрицький упевнювався у правильності особистого повороту. Як фарисей Савло був свідком камування першомученика Стефана, так спершу Максим (іще світська особа) Смотрицький написав хибно-«фарисейський» «Тренос», а після того, як уже Мелетій Смотрицький став свідком забиття у Вітебську унійного єпископа Йосафата Кунцевича, відбулося нове переродження Савла в Павла — не тільки і не стільки іменем, скільки текстами «послань» та свідченням долучення до істинної віри.

Як і сам творець «Апології...», автор передмови до рецензованого видання не оминає та не замовчує складних і неоднозначних питань. Наприклад, про мовну руську спільноту, в якій Смотрицький не розмежовував українців і білорусів, нехтуючи «говірні особливості різних регіонів», але від якої зате відмежовував Москву. Висновок владика Ігоря щодо цього полягає в тому, що для Мелетія Смотрицького Русь — це «спільний етноконфесійний простір, що об'єднує мешканців Речі Посполитої за обрядовим чинником з інтегративною роллю церковнослов'янської («слов'яноруської»)

мови» (с. 119). Притому сам молодший Смотрицький писав майже винятково польською мовою... І у «Треносі», і в «Апології...» Мелетій Смотрицький, за висловом архієпископа Ігоря Ісіченка, лякав співвітчизників одним і тим самим — «винародовленням аристократії та її відходом від Руської Церкви» (с. 121). Цікаве спостереження, яке свідчить, із одного боку, про сталість пріоритетів молодшого Смотрицького, а з другого — про зміни, які швидко відбулись у руському суспільстві Речі Посполитої в проміжку між написанням «Треносу» й «Апології...».

Чудово прописано в передмові-монографії актуальність видання «Апології...» саме в цей час — активної фази протистояння України з «руським міром» і з внутрішніми його якщо не прихильниками, то піддакувальниками. Україна початку ХХІ ст. немовби знову виборсується зі ситуації України початку ХVІІІ ст., і кожен сучасний українець зробив або неминуче мусить зробити свій цивілізаційний вибір: між Сходом і Заходом; спотвореною викривленими мітами традицією та чесним шляхом у майбутнє; «захистом православної віри» в її московському варіанті й захистом національної ідентичності — врешті, між статусом України як колонії та як вільної держави у європейському співтоваристві.

Одна з головних релігійно-історичних ідей Мелетія Смотрицького — те, що з роз'єднанням єдиної Христової Церкви Схід почав утрачати свої духовні й інтелектуальні чесноти. Притому автор «Апології...» ставив на карб східним «схизматикам» насамперед утрату любови. Західна Церква, за його спостереженнями, «рухається й працює через любов», а Східна «лежить облогом і байдкує через ненависть»; Західна — «прекрасна та показна», а Східна — «позбавлена всякої оздоби» (с. 513).

Маю на увазі, — ще раніше починав пояснювати Мелетій Смотрицький, — що після відколу від Західної Церкви вона вже не привела до Господньої Христової віри жодного народу; зголоділа на слово Боже; втратила Боже слово, живе й діяльне. Останній патріарх Константинопольський у святій єдності — Ігнатій — є святим нашої Церкви <...>. А після його смерті церковну єдність розірвано, і вже жодного патріарха того престолу наші церковники не вносили до переліку святих (с. 509—511).

Далі — про науку й освіту:

Скільки було на Сході вчености — усю її Господь Бог переніс на Захід; і коли й має Схід якийсь вчених мужів, то набуває їх із Заходу; а тим часом у Константинополі на Галаті *отці Товариства Ісусового* навчають грецьких дітей греки та латини <...>. А у греків якщо і є вчені дидакаси — чи то вдома, чи то по італійських академіях — то їх свої ж зневажають та погорджують ними (с. 513).

Дуже цікаво, що Мелетій Смотрицький указував на те саме, про що твердять і сучасні медієвісти: ще до захоплення Константинополя турками — «за майже сорок років перед Флорентійським собором» — із Греції подалося до Італії багато відомих філософів (власне, богословів), котрі «там, прийнявши у часи схизми між греками та римлянами єдність із Римською Церквою, скінчили своє життя», — це ті немовби предтечі європейського Відродження: «Адже ці греки закоринили по всіх західних країнах грецьку вченість, яка й донині процвітає» (с. 437).

Не можна не похвалити і праці перекладача «Апології...» зі старопольської Рос-тислава Паранька. Український текст є легким, невимушеним, цікавим і передає авторську енергетику, закодовану в оригіналі. Сподіваюся, що кожен читач, прогорнувши кілька сторінок видання «Апології паломництва до східних країв», вже не зможе відкласти книжку, не дочитавши її до кінця. А дочитавши, буде вражений напруженістю інтелектуального та суспільно-політичного життя на руських землях у першій половині ХVІІІ ст., а також тяглістю і «традиційністю» українських історичних викликів.

Назар ФЕДОРАК

м. Львів

Отримано 4 грудня 2020 р.